

Explanation and Analysis of Exegetical Narrations Transmitted from the Ahl al-Bayt (AS) on the Concept of the "Pure Heart" (Qalb-e Salīm)

Meytham Mataji Nimvar ¹
Fatemeh Qorbani Laktarashani ²
Zahra Moqaddas Ahangari ³

Abstract

This qualitative study aimed to elucidate and analyze the concept of “Qalb-e Salīm” (Pure Heart) within the Holy Qur’an, with a specific focus on the narrations of the Ahl al-Bayt (AS). In this research, 150 selected narrations from authentic Shi’a hadith sources were examined using content analysis and an inductive approach to identify thematic patterns and key elements associated with Qalb-e Salīm. Data were gathered through the study of hadith sources and analyzed via coding, categorization, and thematic analysis. The findings indicate that “Qalb-e Salīm” as presented in the narrations of the Ahl al-Bayt, is a multifaceted concept. It encompasses not only pure faith and sincerity but also characteristics such as infallibility, humility, love, divine awe, avoidance of carnal desires, and submission to truth. This heart serves as the source of righteous deeds and the avoidance of moral vices, playing a pivotal role in individual and societal felicity. The results of this research, while clarifying the various dimensions of Qalb-e Salīm, offer practical strategies for attaining it, thereby contributing to a deeper understanding of Islamic teachings.

Keywords: Qalb-e Salīm (Pure Heart), Interpretive Narrations, Ahl al-Bayt (AS), Content Analysis, Islamic Mysticism.

Citation: Mataji Nimvar. M., Qorbani Laktarashani. F., Moqaddas Ahangari, Z. (2025). “Explanation and Analysis of Exegetical Narrations Transmitted from the Ahl al-Bayt (AS) on the Concept of the "Pure Heart" (Qalb-e Salīm)”. *Hadith-based Qur'anic Research*, 1 (2), 100-123. (In Persian)

* Received: 2025/06/28, Revised: 2025/08/05, Accepted: 2025/08/23.

1. PhD student in Higher Education Management, Sari Azad University and financial affairs expert, Farhangian University, Beit Al-Hoda Center, Amol, Mazandaran, Iran. Corresponding author
Email: Meysam.mataji@iau.ir.

2. Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Amol Farhangian University, Mazandaran, Iran. Email: Fa.ghorbani@cfu.ac.ir.

3. Graduate of M.A., Qur’anic interpretation, Amol Farhangian University, Mazandaran, Iran.
Email: Mojir14@gmail.com.

تبیین و تحلیل روایات تفسیری منقول از اهل بیت در مفهوم «قلب سلیم»

میثم متاجی نیمور^۱
فاطمه قربانی لاکتراشانی^۲
زهرا مقدس آهنگری^۳

چکیده

این مطالعه کیفی با هدف تبیین و تحلیل مفهوم «قلب سلیم» در قرآن کریم با تمرکز بر روایات اهل بیت انجام شده است. در این پژوهش، ۱۵۰ روایت منتخب از مصادر حدیثی معتبر شیعه با روش تحلیل محتوا و رویکرد استقرایی بررسی شدند تا الگوهای موضوعی و عناصر کلیدی مرتبط با قلب سلیم شناسایی شوند. داده‌ها از طریق مطالعه منابع حدیثی گردآوری و با استفاده از کدگذاری، دسته‌بندی و تحلیل مضمونی مورد بررسی قرار گرفتند. یافته‌ها نشان می‌دهند که «قلب سلیم» در روایات اهل بیت، مفهومی چندبعدی است که علاوه بر ایمان خالص و اخلاص، شامل ویژگی‌هایی چون معصیت‌ناپذیری، تواضع، محبت، خشیت الهی، دوری از هواهای نفسانی و تسلیم در برابر حق است. این قلب، سرچشمه عمل صالح و دوری از رذائل اخلاقی بوده و نقش محوری در سعادت فردی و اجتماعی ایفا می‌کند. نتایج این پژوهش، ضمن تبیین ابعاد گوناگون قلب سلیم، راهکارهایی عملی برای دستیابی به آن ارائه داده و به درک عمیق‌تر معارف اسلامی کمک می‌کند.

واژگان کلیدی: قلب سلیم، روایات تفسیری، اهل بیت، تحلیل محتوا، عرفان اسلامی.

استناد: متاجی نیمور، میثم؛ قربانی لاکتراشانی، فاطمه؛ مقدس آهنگری، زهرا (۱۴۰۴). «تبیین و تحلیل روایات تفسیری منقول از اهل بیت در مفهوم «قلب سلیم»». قرآن‌پژوهی روایی، ۱(۲)، ۱۰۰-۱۲۳.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱.

۱. دانشجوی دکتری مدیریت آموزش عالی، دانشگاه آزاد ساری و کارشناس امور مالی دانشگاه فرهنگیان مرکز بیت‌الهدی آمل، مازندران، ایران. رایانامه نویسنده مسئول: Meysam.mataji@iau.ir.

۲. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان آمل، مازندران، ایران. رایانامه: Fa.ghorbani@cfu.ac.ir.

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تفسیر قرآن، دانشگاه فرهنگیان آمل، مازندران، ایران. رایانامه: Mojir14@gmail.com.

قرآن کریم، به عنوان کلام الهی و آخرین کتاب آسمانی، مهم‌ترین منبع هدایت و راهنمایی برای بشر در تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی است. فهم صحیح و دقیق این کتاب آسمانی، نیازمند تدبر در آیات، مراجعه به تفاسیر معتبر و بهره‌گیری از سنت پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت  است. در این میان، روایات تفسیری منقول از اهل بیت ، نقش بسزایی در تبیین مفاهیم و معانی آیات قرآن کریم دارند. اهل بیت  به عنوان راسخان در علم و وارثان دانش نبوی، بهترین مفسران کلام الهی هستند. روایات ایشان، نه تنها به فهم معانی ظاهری آیات کمک می‌کند، بلکه به کشف معانی باطنی، تأویل‌ها و اشارات قرآنی نیز رهنمون می‌سازد. اهل بیت  به دلیل داشتن علم لدنی، عصمت و طهارت، از جایگاه ویژه‌ای در تفسیر قرآن برخوردارند. ایشان به عنوان یکی از «ثقلین»، همواره مورد تأکید پیامبر اکرم ﷺ بوده‌اند و پیروی از ایشان، ضامن هدایت و دوری از گمراهی است. روایات تفسیری اهل بیت ، به عنوان یکی از منابع اصلی تفسیر، مورد اعتماد و استناد مفسران شیعه و بسیاری از مفسران اهل سنت بوده است.

﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ، إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ (شعراء: ۸۸-۸۹). این آیات شریفه، تصویری رسا از روزی را به نمایش می‌گذارد که در آن، ثروت و فرزندان هیچ سودی ندارند، مگر آنکه انسان با «قلب سلیم» به پیشگاه خداوند حاضر شود. این تأکید، به روشنی بر اهمیت و جایگاه والای قلب سلیم در سرنوشت اخروی انسان دلالت می‌کند. به همین دلیل، مفهوم قلب سلیم در طول تاریخ اسلام همواره مورد توجه مفسران، اندیشمندان و علمای اخلاق بوده است.

واژه «قلب سلیم» در لغت به معنای قلب سالم، پاک و بی‌عیب است. «سلیم» صفتی است که دلالت بر سلامت و دوری از هرگونه نقص و عیب دارد (راغب اصفهانی، ۱۹۹۲م، ص ۲۲۸). در اصطلاح، قلب سلیم به قلبی اطلاق می‌شود که از شرک، نفاق، حسد، کینه، بخل، ریا و سایر رذائل اخلاقی پاک باشد و به زیور ایمان، اخلاص، تقوا، محبت و سایر فضائل آراسته شده باشد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۳۴۷). به عبارت دیگر، قلب سلیم، قلبی است که در آن هیچ‌گونه بیماری و انحرافی وجود نداشته باشد و به طور کامل تسلیم اراده الهی باشد. قلب سلیم در قرآن و روایات به عنوان مهمترین عامل سعادت و رستگاری انسان معرفی شده است. در آیه ۸۹ سوره شعراء، نجات در روز قیامت، منوط به داشتن قلب سلیم دانسته شده است. همچنین، در روایات متعددی، قلب سلیم به عنوان معیار قبولی اعمال و شرط ورود به بهشت معرفی شده است. از این رو، تلاش برای کسب قلب سلیم، از مهمترین وظایف هر مسلمانی است.

در مورد مفهوم قلب سلیم، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. برخی آن را به معنای ایمان خالص، برخی به معنای اخلاص در عمل، برخی دوری از رذائل اخلاقی، عده‌ای به معنای خشوع و خضوع در برابر خداوند و برخی نیز به معنای محبت نسبت به اهل بیت  دانسته‌اند (قمی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۴۴۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۲۸ق، ج ۷، ص ۳۱۴). هر یک از این دیدگاه‌ها، بر جنبه‌ای از قلب سلیم تأکید دارد و نشان می‌دهد که این مفهوم، دارای ابعاد گوناگونی است.

با وجود اهمیت و جایگاه قلب سلیم در قرآن و روایات، همچنان پژوهش‌های جامع و روشمندی که به تبیین این مفهوم از منظر روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام پردازند، کم است. بسیاری از پژوهش‌های موجود، به بررسی قلب سلیم از منظر قرآن یا اخلاق پرداخته‌اند و کمتر به روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام توجه کرده‌اند. از این رو، انجام پژوهشی که به‌طور خاص به بررسی روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام در تبیین مفهوم قلب سلیم پردازد، ضروری به نظر می‌رسد. هدف اصلی این پژوهش، تبیین و تحلیل روایات تفسیری منقول از اهل بیت علیهم‌السلام در تبیین مفهوم «قلب سلیم» در قرآن کریم است. این پژوهش، درصدد است تا با بررسی روایات تفسیری، ابعاد مختلف قلب سلیم را شناسایی کرده و مدلی جامع از این مفهوم ارائه دهد. همچنین، این پژوهش به بررسی ارتباط قلب سلیم با سایر مفاهیم اخلاقی و معنوی نیز خواهد پرداخت. در این راستا، پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به این پرسش اصلی است که: روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام چگونه مفهوم «قلب سلیم» را تبیین می‌کنند؟ مهمترین مضامین مرتبط با «قلب سلیم» در روایات کدام‌اند؟ چه ارتباطی بین «قلب سلیم» و سایر مفاهیم اخلاقی و معنوی وجود دارد؟ روایات تفسیری، چه راهکارهایی برای دستیابی به «قلب سلیم» ارائه می‌دهند؟

این پژوهش، برای پر کردن خلاء فوق، با رویکردی متمایز به بررسی مفهوم قلب سلیم می‌پردازد. درحالی‌که بسیاری از پژوهش‌های پیشین به صورت کلی به مفهوم قلب در قرآن یا اخلاق اسلامی پرداخته‌اند (برای نمونه، ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۸۷، سراسر اثر)، این پژوهش به‌طور خاص بر روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام تمرکز دارد. علاوه بر این، بسیاری از تفاسیر موجود، روایات تفسیری را نقل کرده‌اند؛ اما به تحلیل و تبیین جامع این روایات نپرداخته‌اند (به‌عنوان نمونه: حویزی، ۱۴۱۵ق، سراسر اثر).

این پژوهش با ارائه یک مدل مفهومی جامع از قلب سلیم بر اساس روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام، به تبیین ابعاد مختلف این مفهوم می‌پردازد و راهکارهایی برای دستیابی به آن ارائه می‌دهد. همچنین، ارتباط قلب سلیم با سایر مفاهیم اخلاقی و معنوی مورد بررسی قرار می‌گیرد. این پژوهش تلاش می‌کند تا با استفاده از روش تحلیل مضمون، به درک عمیق‌تری از مفهوم قلب سلیم از منظر اهل بیت علیهم‌السلام دست یابد و به سوالات مطرح‌شده در این زمینه پاسخ دهد.

۲- پیشینه پژوهش

مفهوم «قلب سلیم» از جمله مفاهیم بنیادین در معارف اسلامی است که جایگاه رفیعی در قرآن کریم و سنت معصومان علیهم‌السلام دارد. این مفهوم، فراتر از سلامت جسمانی و روانی، نمایانگر پیوند استوار و سازنده انسان با خالق هستی و سایر مخلوقات است. درک عمیق و جامع «قلب سلیم»، راهگشای وصول به کمال و سعادت اخروی و نیز آرامش و تعالی در زندگی دنیوی است. از این رو، تحقیق پیرامون این مفهوم، به‌ویژه با تأکید بر روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام، به‌عنوان مفسران حقیقی کلام الهی و شارحان سنت نبوی، از اهمیت شایانی برخوردار است.

هدف از این بخش، ارائه تصویری واضح از تحقیقات انجام شده در زمینه «قلب سلیم» و تبیین جایگاه و ضرورت پژوهش حاضر است. بررسی و نقد آثار پیشین، ضمن آشکار نمودن نقاط قوت و ضعف آن‌ها، زمینه را برای نوآوری و ارائه رویکردی متمایز فراهم می‌سازد. تحقیقات موجود را می‌توان در دسته‌های زیر طبقه‌بندی کرد.

۱-۲- پژوهش‌های قرآنی

این دسته از پژوهش‌ها به بررسی آیات قرآن کریم در ارتباط با «قلب» و ویژگی‌های آن، به‌ویژه آیاتی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به «قلب سلیم» اشاره دارند، می‌پردازند. این مطالعات، عموماً با رویکرد تفسیری، لغوی و معناشناختی به واکاوی مفاهیم و ارتباطات بین آیات اهتمام می‌ورزند.

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان، «قلب سلیم» را قلبی می‌داند که از غیر خدا بریده و تنها متوجه پروردگار است و از آلودگی‌های شرک و کفر پاک گشته است. این دیدگاه، بیشتر بر جنبه توحیدی و عبودی «قلب سلیم» تأکید دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۴۰۴). مکارم شیرازی و همکاران نیز در تفسیر نمونه، ذیل آیه ۸۹ سوره شعرا، «قلب سلیم» را قلبی خالی از عیب و نقص، و مملو از ایمان و عمل صالح معرفی می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۲۶۸). کرمی با بهره‌گیری از روش تحلیل معناشناختی، به بررسی آیات قرآن کریم مرتبط با «قلب سلیم» پرداخته و دیدگاه‌های مفسران فریقین را در این زمینه مقایسه نموده است. وی نتیجه می‌گیرد که «قلب سلیم»، قلبی پاک از هرگونه انحراف اعتقادی، رذایل اخلاقی و تعلقات دنیوی است که مانع توجه به خداوند می‌شود. با این حال، تحلیل عمیق و متمرکز بر روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام) در تبیین ابعاد خاص این مفهوم، به‌عنوان یک محور مستقل، در این پژوهش غایب است (کرمی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۳-۱۴۵). فخر رازی در مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، «قلب سلیم» را به‌معنای قلبی می‌داند که از شک و شبهه در توحید و نبوت خالی باشد و نیز از اخلاق ذمیمه و رذایل اخلاقی پیراسته گردد (ر.ک: فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۴، ص ۵۱۷).

۲-۲- پژوهش‌های اخلاقی

این دسته از مطالعات، با رویکرد اخلاقی به مفهوم «قلب سلیم» پرداخته و به بررسی ویژگی‌های اخلاقی دارندگان «قلب سلیم»، ارتباط آن با فضایل و رذایل اخلاقی و نقش آن در تهذیب نفس می‌پردازند.

نراقی در جامع السعادات، با اشاره به اهمیت «قلب سلیم» در سعادت انسان، به تشریح صفاتی همچون اخلاص، تقوا، صبر، شکر و رضا به‌عنوان عوامل مؤثر در سلامت قلب می‌پردازد (نراقی، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۳۴۵-۳۸۰). علامه مجلسی در بحار الأنوار، فصول متعددی را به فضائل قلب و اهمیت تهذیب نفس اختصاص داده است. در این فصول، روایاتی از اهل بیت (علیهم السلام) نقل شده است که به پاکی و سلامت قلب اشاره دارند و می‌توانند در فهم مفهوم «قلب سلیم» مؤثر باشند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷، ص ۲۵-۱۰۰). مصباح یزدی در اخلاق در قرآن، «قلب سلیم» را قلبی می‌داند که تحت تأثیر هواهای نفسانی قرار نگرفته و تسلیم

محض اراده الهی باشد. این دیدگاه، بر جنبه تسلیم و رضا در مفهوم «قلب سلیم» تأکید دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۲۰).

۲-۳- پژوهش‌های عرفانی

این مطالعات، با رویکرد عرفانی به مفهوم «قلب سلیم» پرداخته و به بررسی ارتباط آن با مراحل سلوک، مقامات عرفانی و تجربه‌ی معنوی می‌پردازند. امام خمینی علیه السلام در شرح حدیث جنود عقل و جهل، با بهره‌گیری از روایات اهل بیت علیهم السلام به تبیین جایگاه عقل و جهل در وجود انسان و تأثیر آن‌ها بر قلب می‌پردازند. ایشان «قلب سلیم» را قلبی می‌دانند که از جنود جهل (صفات رذیله) پاک شده و محل تجلی انوار عقل (صفات حمیده) باشد (خمینی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۰-۱۸۰). علوی در رساله دکتري خود با عنوان «مقایسه مفهوم قلب سلیم در فلسفه اشراق و عرفان اسلامی»، به بررسی تطبیقی مفهوم «قلب سلیم» در دو مکتب فکری فلسفه اشراق و عرفان اسلامی پرداخته است. این پژوهش، اگرچه به جنبه‌های عمیق فلسفی و عرفانی قلب سلیم می‌پردازد، اما تمرکز اصلی آن بر تحلیل روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام نیست و بیشتر به مبانی نظری و اصولی این دو مکتب توجه دارد (ر.ک: علوی، ۱۳۹۲، سراسر اثر).

۲-۴- پژوهش‌های روایی

این دسته از پژوهش‌ها، به گردآوری روایات مرتبط با «قلب» و فضایل اخلاقی می‌پردازند، اما تمرکز خاصی بر تفسیر آیات قرآنی ندارند. این آثار، منابع ارزشمندی برای دسترسی به روایات مرتبط با موضوع هستند. کلینی در الکافی، روایات متعددی در خصوص اهمیت قلب، صفات آن و راهکارهای تهذیب آن ارائه می‌کند که می‌توانند در فهم مفهوم «قلب سلیم» مؤثر باشند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶-۲۰). حویزی در تفسیر نور الثقلین، ذیل آیه ۸۹ سوره شعراء، روایاتی را نقل می‌کند که به تبیین مفهوم «قلب سلیم» می‌پردازند. برای مثال، روایتی از امام صادق علیه السلام نقل شده است که فرمودند: «الْقَلْبُ السَّلِيمُ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ، وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ، وَ كُلُّ قَلْبٍ فِيهِ شِرْكٌ أَوْ شَكٌّ فَهُوَ سَاقِطٌ»؛ دل سالم، دلی است که پروردگار را دیدار کند در حالی که احدی جز او در خود نداشته باشد و هر دلی که در آن شرک یا شک باشد، منقض است. این روایات ابعاد توحیدی و اخلاقی «قلب سلیم» را برجسته می‌کنند (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۵۸). بحرانی نیز در تفسیر البرهان، روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام ذیل آیات قرآن را گردآوری کرده و در ذیل آیه ۸۹ سوره شعراء، روایاتی در تبیین مفهوم «قلب سلیم» ارائه می‌دهد (ر.ک: بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۱۷۵).

۲-۵- پژوهش‌های تطبیقی

این دسته از پژوهش‌ها، به بررسی مفهوم «قلب سلیم» در مقایسه با سایر مفاهیم مشابه در قرآن و سنت، یا در ادیان و مکاتب دیگر می‌پردازند. جوادی آملی در تفسیر تسنیم، ضمن تبیین مفهوم «قلب سلیم»، به مقایسه آن با مفهوم «نفس مطمئنه» می‌پردازد و «نفس مطمئنه» را مرتبه‌ای بالاتر از «قلب سلیم» می‌داند که

در آن، انسان به آرامش و اطمینان کامل در پرتو یاد خدا دست یافته است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۴۳۲؛ ذیل آیه ۸۹ سورة اسراء).

۲-۶- تحلیل تطبیقی و تمایزات معنایی

این پژوهش به بررسی تمایزات و اشتراکات معنایی «قلب سلیم» با سایر مفاهیم قرآنی و روایی مرتبط با قلب، مانند «قلب مریض»، «قلب قاسی»، «نفس مطمئنه» و «صدر منشرح» از منظر روایات اهل بیت (علیهم السلام) می‌پردازد. این تحلیل تطبیقی، به درک عمیق‌تر هر یک از این مفاهیم و ارتباط آن‌ها با یکدیگر کمک شایانی خواهد نمود.

● **قلب سلیم در برابر قلب مریض:** در معارف اسلامی، قلب سالم در تقابل با قلب بیمار قرار دارد. قلب مریض (بیمار)، به قلبی گفته می‌شود که در آن بیماری‌های روحی و اخلاقی نظیر حسد، کینه، ریا، نفاق و حب دنیا ریشه دوانده و مانع از شناخت حقایق و انجام اعمال نیک می‌شود. در مقابل، قلب سلیم از این امراض پاک است و با سلامت به‌سوی پروردگار خویش باز می‌گردد. برای نمونه، امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه می‌فرماید: «حَسَدُ الصَّدِيقِ مِنْ سَقَمِ الْمَوَدَّةِ»؛ حسادت دوست، از بیماری دوستی است (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، حکمت ۲۱۸). این سخن نشان‌دهنده این است که حسد، قلبی را که باید سرشار از دوستی باشد، بیمار می‌کند. این حدیث به‌وضوح نشان می‌دهد که وجود بیماری در قلب، مانع از پذیرش معرفت الهی می‌شود.

● **قلب سلیم در برابر قلب قاسی:** قلب قاسی (سنگدل) قلبی است که بر اثر ارتکاب گناه و دوری از یاد خداوند، سخت و نفوذناپذیر شده و از پذیرش اندرز و تذکرات الهی امتناع می‌ورزد. در نقطه مقابل، قلب سلیم، نرم و پذیراست و به‌سرعت تحت تأثیر انوار الهی قرار می‌گیرد. خداوند در آیه ۲۲ سورة زمر می‌فرماید: «قَوْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِّنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»؛ پس وای بر آنان که دل‌هایشان از یاد خدا سخت گردیده است، آنان در گمراهی آشکارند (زمر: ۲۲). این آیه نشان می‌دهد که قساوت قلب، نتیجه دوری از ذکر خدا و در نهایت، گمراهی است.

● **قلب سلیم و نفس مطمئنه:** نفس مطمئنه مرتبه‌ای بالاتر از قلب سلیم است. قلب سلیم به سلامت از آفات و امراض رسته، اما نفس مطمئنه به آرامش و اطمینان کامل در پرتو یاد خداوند دست یافته و به مقام رضا و تسلیم در برابر اراده حق تعالی نائل گشته است. خداوند در آیه ۲۷ و ۲۸ سورة فجر می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ، ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً»؛ ای نفس آرام‌گرفته! به‌سوی پروردگارت بازگرد درحالی که هم تو از او خشنودی و هم او از تو خشنود است. این آیات، جایگاه والای نفس مطمئنه و رضایت و خشنودی متقابل بنده و پروردگار را نشان می‌دهند. در روایتی از امام صادق (علیه السلام) آمده است: «سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ الْقَلْبُ السَّلِيمَ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ قَالَ وَ كُلُّ قَلْبٍ فِيهِ شِرْكٌ أَوْ شَكٌّ فَهُوَ سَاقِطٌ وَ إِنَّمَا أَرَادُوا الزُّهْدَ فِي الدُّنْيَا لِيَتَفَرَّغَ قُلُوبُهُمْ لِلْآخِرَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶) قلب

سلیم آن دلی است که در آن جز خدا کسی دیگر نباشد. هر دلی که در آن شرک و یا شکی باشد آن دل ساقط می‌باشد، آن‌ها در دنیا زاهد شدند تا دلشان برای آخرت آماده گردد و به آن دل بستگی پیدا کنند. این حدیث نشان می‌دهد که قرآن کریم، راهنمای شناخت نفس و رسیدن به مراتب بالای آن، از جمله نفس مطمئنه است.

● **قلب سلیم و صدر منشرح:** صدر منشرح به معنای سینه گشاده و فراخ، به قلبی اشاره دارد که با نور معرفت و ایمان روشن شده و آمادگی پذیرش حقایق و انجام وظایف الهی را دارد. قلب سلیم زمینه‌ساز شرح صدر است؛ زیرا قلبی که از آلودگی‌ها پاک باشد، آمادگی بیشتری برای پذیرش انوار الهی و گشایش درونی دارد. خداوند در آیه ۱۲۵ سوره انعام می‌فرماید: «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ» پس هر که را خدا خواهد هدایت کند، سینه‌اش را برای [پذیرش] اسلام می‌گشاید. این آیه بیان می‌کند که شرح صدر، نتیجه هدایت الهی است و قلبی که از سلامت برخوردار باشد، بهتر می‌تواند پذیرای این هدایت باشد. امام علی علیه السلام نیز در توصیف متقین می‌فرماید: «قَدْ أَحْيَا عَقْلَهُ وَأَمَاتَ نَفْسَهُ، حَتَّى دَقَّ جَلِيلُهُ وَلَطَفَ غَلِيظُهُ، وَبَرَّقَ لَهُ لَامِعٌ كَثِيرُ الْبَرَقِ، فَأَبَانَ لَهُ الطَّرِيقَ وَسَلَكَ بِهِ السَّبِيلَ، وَتَدَافَعَتْهُ الْأَبْوَابُ إِلَى بَابِ السَّلَامَةِ وَدَارِ الْإِقَامَةِ، وَتَبَتَّ رَجُلَاهُ بِطُمَأْنِينَةٍ بَدَنِهِ فِي قَرَارِ الْأَمْنِ وَ الرَّاحَةِ بِمَا اسْتَعْمَلَ قَلْبُهُ وَأَرْضَى رَبَّهُ» (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، خطبه ۲۲۰)؛ خردش را زنده گردانید و نفسش را میرانید. تا پیکر ستبر او لاغر شد و دل سختش به لطافت گرایید. فروغی سخت روشن بر او تابید و راهش را روشن ساخت و به راه راستش روان داشت. به هر در زد و درها او را به آستان سلامت و سرای اقامت رانند و به آرامشی که در بدنش پدید آمده بود، پاهایش در قرارگاه ایمنی و آسایش استوار بماند. بدانچه دل خود را به کار واداشت و پروردگارش را خشنود ساخت. این سخن نشان می‌دهد که زنده کردن عقل و میراندن نفس (که همان تهذیب قلب است)، موجب شرح صدر و روشن شدن راه می‌شود.

با وجود توجه به مفهوم «قلب سلیم» در تحقیقات پیشین، پژوهشی جامع که به صورت تخصصی به تحلیل روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام در این زمینه بپردازد، احساس می‌شود. پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به تحلیل نظام‌مند روایات تفسیری و ارائه مدلی جامع از «قلب سلیم» بر اساس دیدگاه اهل بیت علیهم السلام خواهد پرداخت.

۳- روش‌شناسی تحقیق

با هدف تبیین و تحلیل مفهوم «قلب سلیم» از منظر روایات اهل بیت علیهم السلام، این پژوهش با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوا انجام شده است. جامعه آماری، کلیه روایات تفسیری مرتبط در منابع معتبر حدیثی شیعه، از جمله کتب اربعه است. نمونه‌گیری به شیوه هدفمند، بر اساس ارتباط با آیه ۸۹ سوره شعراء، اعتبار سند و تبیین مفهوم «قلب سلیم» صورت پذیرفته است. ابزار گردآوری داده‌ها، فیش‌برداری نظام‌مند و دقیق از منابع حدیثی و تفسیری است. تحلیل داده‌ها با استفاده از کدگذاری اولیه، تشکیل مقوله‌ها، و تعیین مقوله

محوری «نورانیت و تسلیم محض در برابر حق» انجام می‌شود. بخش روایی پژوهش از طریق اعتبار سندی روایات و تحلیل عمیق مضامین و پایایی آن با بازبینی مکرر کدها و مقوله‌ها و استفاده از نرم‌افزارهای مدیریت منابع تأمین شده است. یافته‌ها با استناد به روایات، به‌شکلی جامع و منسجم تبیین می‌گردند.

جدول ۱: نمونه‌ای از فرآیند کدگذاری و دسته‌بندی

مرحله	عنوان	توضیحات / نمونه‌ها
۱	روایت مورد تحلیل	قال الصادق (علیه السلام): «الْقَلْبُ السَّلِيمُ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ قَالَ وَ كُلُّ قَلْبٍ فِيهِ شِرْكٌ أَوْ شَكٌّ فَهُوَ سَاقِطٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶)
۲	کدهای اولیه (واحد‌های معنایی استخراج شده)	لقاء با خدا در حال خلوص کامل، نبود هیچ موجودی جز خدا در قلب، سقوط قلب آلوده به شرک و شک، تعلق کامل قلب به خدا، زهد در دنیا برای خلوص قلب
۳	مقوله‌های فرعی (درون‌مایه‌های معنایی)	خلوص توحیدی: زدودن غیر از خدا از قلب، پاکی معرفتی: رهایی از شک و شرک، طهارت اخلاقی: زهد و بی‌میلی به دنیا برای تهی کردن دل از آلودگی
۴	مقوله‌های اصلی (طبقات معنایی وسیع‌تر)	۱. نورانیت قلب در پرتو توحید، ظهور قلب سلیم در اتصال کامل به خدا ۲. تسلیم محض در برابر حق، آزاد شدن قلب از نفس و پذیرش کامل اراده الهی
۵	مقوله محوری پژوهش	«نورانیت و تسلیم محض در برابر حق»، مضمون مرکزی تمام روایات مرتبط با قلب سلیم، بیانگر پاکی کامل، خلوص معرفتی و ارتباط مستقیم با حق تعالی
۶	اعتبارسنجی مضامین	مقایسه با روایات مشابه در من لایحضره الفقیه، نور الثقلین، البرهان جهت تأیید مفهومی و انسجام معنایی

جدول ۲: فرآیند تحلیل محتوای کیفی

مرحله تحلیل	شرح فرآیند	نتیجه (مثال)
کدگذاری اولیه	مطالعه روایات، استخراج مفاهیم و عبارات کلیدی، برچسب‌گذاری اولیه (کدها).	کد: «محبّت به خدا»، کد: «دوری از دنیا»، کد: «اخلاص در عمل»

مقوله: «بعد اعتقادی»، مقوله: «بعد اخلاقی»، مقوله: «بعد عملی»، مقوله: «بعد عرفانی»	گروه‌بندی کدهای اولیه بر اساس شباهت‌ها و روابط معنایی برای تشکیل مقولات اصلی.	تشکیل مقوله‌ها
مقوله محوری: «نورانیت و تسلیم محض در برابر حق»	شناسایی یک مفهوم جامع که تمامی مقولات اصلی به آن ارجاع دارند.	مقوله محوری
ارائه مدل مفهومی جامع از قلب سلیم	ارائه شرح جامع و منسجم مفهوم «قلب سلیم» بر اساس ابعاد و مقوله محوری، همراه با ارتباط با مفاهیم مرتبط.	تفسیر و تبیین

۴- تبیین ابعاد چهارگانه قلب سلیم در روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام

یافته‌های این پژوهش به صورت کیفی و با استفاده از روش تحلیل محتوا در چهار مقوله اصلی دسته‌بندی شده‌اند که هر کدام به یکی از ابعاد کلیدی «قلب سلیم» از منظر روایات اهل بیت علیهم السلام می‌پردازند:

۱. بعد اعتقادی قلب سلیم: توحید خالص و نفی شرک جلی و خفی
 ۲. بعد اخلاقی قلب سلیم: تزکیه نفس، فضائل اخلاقی و دوری از رذائل
 ۳. بعد عملی قلب سلیم: التزام به اوامر و نواهی الهی، عمل صالح و تقوا
 ۴. بعد عرفانی قلب سلیم: خشیت الهی، محبت به خدا و یاد دائمی او
- این ابعاد، ضمن تمایز مفهومی، ارتباطی تنگاتنگ و سیستمی با یکدیگر دارند و ارتقاء در یک بعد، به تقویت سایر ابعاد نیز منجر می‌شود. در ادامه به تشریح هر یک از این ابعاد پرداخته شده است:

۴-۱- بعد اعتقادی قلب سلیم: توحید خالص و نفی شرک جلی و خفی

در منظومه معارف اسلامی، به‌ویژه در روایات اهل بیت علیهم السلام، «توحید خالص» به‌عنوان سنگ بنای اصلی و شرط لازم برای دستیابی به «قلب سلیم» معرفی شده است. شرک، در هر شکلی که باشد، بزرگ‌ترین آفت قلب و مانع اصلی در مسیر سلامت و کمال آن تلقی می‌شود. روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام بر این نکته تأکید فراوان دارند که قلب سلیم، قلبی است که از هرگونه شائبه شرک، چه آشکار (جلی) و چه پنهان (خفی) پاک و پیراسته باشد.

۴-۱-۱- توحید افعالی و نفی شرک جلی

شرک جلی، به معنای نسبت دادن اعمال و صفات خداوند به غیر اوست. این نوع شرک، شامل اعتقاد به خدایان متعدد، یا نسبت دادن قدرت مطلق، علم غیب، یا تدبیر عالم به موجودات دیگر غیر از خداوند متعال است. در روایات اهل بیت علیهم السلام، تأکید بر این است که قلب سلیم، قلبی است که در عالم خلقت و تدبیر آن، هیچ فاعلی جز خداوند را مؤثر نمی بیند و تمام هستی را در ید قدرت و مشیت الهی می داند. امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه شریفه «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ» (شعراء: ۸۸-۸۹) می فرماید: «الْقَلْبُ السَّلِيمُ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ، وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ، وَ كُلُّ قَلْبٍ فِيهِ شِرْكٌ أَوْ شَكٌّ فَهُوَ سَاقِطٌ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶).

این روایت نورانی، قلبی را سلیم می داند که در آن، هیچ کس بر خداوند متنی نداشته باشد و هیچ نعمتی از غیر خدا در قلب احساس نشود؛ بلکه تمام نعمت ها و استدلال ها، تنها از جانب خداوند باشد. این معنا، به توحید افعالی و اعتقاد به اینکه هیچ عامل مستقلی در عالم مؤثر نیست، اشاره دارد.

روایات متعددی، «قلب سلیم» را در گرو اعتماد مطلق به خداوند و تسلیم محض در برابر اوامر و قضای الهی می دانند. این تسلیم، در گرو فهم این حقیقت است که تنها خداوند، تدبیرکننده امور و مؤثر حقیقی در عالم است. امام علی علیه السلام می فرماید: «التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ حِرْزٌ مِنْ كُلِّ عَدُوٍّ» (اربعی، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص ۳۴۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۷۹) توکل بر خداوند، مایه نجات از هر بدی و محفوظ بودن از هر دشمنی است. توکل بر خدا، تجلی توحید افعالی است؛ زیرا کسی که به خدا توکل می کند، امور خود را به او وامی گذارد و معتقد است که تنها اوست که می تواند گره گشای مشکلات باشد.

۴-۱-۲- توحید قلبی و نفی شرک خفی (ریا، عجب، حسد)

شرک خفی، که خطرناک تر از شرک جلی است، به انحرافات درونی قلب و نیت انسان بازمی گردد. ریا، یعنی انجام اعمال برای جلب توجه و ستایش دیگران؛ عجب، یعنی خودپسندی و احساس برتری نسبت به دیگران؛ و حسد، یعنی بدخواهی نسبت به مؤمنان و ناراحتی از نعمت های آنان. افرادی با این رذائل، اگرچه در ظاهر ممکن است اعمالی نیکو انجام دهند، اما قلبشان از حقیقت توحید دور است؛ زیرا نیت و انگیزه آنان، غیرخدایی است. روایات اهل بیت علیهم السلام بر پاکسازی قلب از این آلودگی ها تأکید فراوانی دارند.

در آموزه های معصومان علیهم السلام، تأکید فراوانی بر اهمیت اخلاص به عنوان مبنای اصلی سعادت انسان شده است. این تعالیم نشان می دهد هر عملی که آمیخته به ریا (خودنمایی) باشد، نزد خداوند بی اعتبار است و مسیر بندگی خالصانه را مختل می سازد. در حقیقت، داشتن قلب سلیم مستلزم آن است که تمام اعمال و عبادات صرفاً برای رضای حق انجام پذیرد و از هرگونه قصد غیرالهی پاک باشد. این اصل بنیادین در روایات متعددی تبیین شده است. برای نمونه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اخلاص را معیار اصلی ارتقاء و قبولی اعمال در درگاه الهی قرار داده و اعمال ریاکارانه را مردود دانسته و جایگاه آن را در «سجّین» معرفی فرموده اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۰۲). همچنین در جای دیگری نیز فرمودند که «بهشت بر دو گروه حرام است: بخیل و

ریاکار» (جبل‌العاملی، بی‌تا، ص ۱۴۸). از سوی دیگر، امام زین‌العابدین علیه السلام در صحیفه سجادیه، طلب پاکی و طهارت قلب از هرگونه تظاهر و ریا را به‌عنوان یک خواسته اساسی از خداوند متعال مطرح نموده‌اند (علی‌بن‌الحسین علیه السلام، ۱۳۸۷، دعای ۴۴). همچنین، امام علی علیه السلام راه‌رهایی از نیاز به عذرخواهی نزد خداوند را در انجام عمل بدون هرگونه نیت خودنمایی و با ترس حقیقی از خدا دانسته است (فیض کاشانی، ۱۴۲۸ق، ج ۸، ص ۱۳۸).

در باب حسد امام صادق علیه السلام فرمودند: «الْحَسَدُ يَأْكُلُ الْإِيمَانَ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۶)، حسد، نه تنها قلب را از صفا و سلیم بودن باز می‌دارد، بلکه ایمان را نیز نابود می‌کند. قلب سلیم، قلبی است که از هرگونه کینه و حسد نسبت به دیگران پاک است و برای مؤمنان خیر می‌خواهد.

• **اعتقاد راسخ به معاد و غیب:** بعد اعتقادی قلب سلیم، تنها به توحید خلاصه نمی‌شود، بلکه شامل اعتقاد راسخ به مبدأ و معاد، و باور به عالم غیب نیز هست. یادآوری مرگ، حسابرسی اعمال، و پاداش و کیفر اخروی، نقش مهمی در سلامت و جهت‌گیری صحیح قلب ایفا می‌کند.

• **یاد مرگ:** امام علی علیه السلام در روایتی می‌فرماید: «أَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ عِنْدَ مَا تُنَازِعُكُمْ إِلَيْهِ أَنْفُسُكُمْ مِنَ الشَّهَوَاتِ، وَ كَفَى بِالْمَوْتِ وَاعِظًا، وَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ كَثِيرًا مَا يُوصِي أَصْحَابَهُ بِذِكْرِ الْمَوْتِ فَيَقُولُ: أَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ، فَإِنَّهُ هَادِمٌ اللَّذَاتِ، حَائِلٌ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ الشَّهَوَاتِ» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۸) در هنگامی که نفس‌هایتان شما را به‌سوی خواهش‌ها و شهوات می‌کشاند، مرگ را فراوان یاد کنید که مرگ بهترین واعظ است. رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ اصحاب خود را به یادآوری مرگ بسیار سفارش می‌کرد و می‌فرمود: مرگ را فراوان یاد کنید؛ زیرا که آن برهم‌زننده خوشی‌ها و پرده میان شما و خواهش‌هاست.

• **باور به غیب:** اعتقاد به غیب، که شامل باور به وجود خداوند، فرشتگان، کتب آسمانی، پیامبران، روز قیامت، و قضا و قدر الهی است، برای سلامت قلب ضروری است. این باور، به انسان دیدی فراتر از جهان مادی می‌دهد و او را در برابر سختی‌ها و مشکلات صبور می‌سازد. در روایات، ایمان به غیب از اوصاف مؤمنان واقعی و صاحبان قلب سلیم برشمرده شده است.

جدول ۳: مؤلفه‌های اعتقادی قلب سلیم در روایات اهل بیت علیهم السلام

مستند محوری (شامل آیه/روایت)	شرح مبتنی بر روایت	مؤلفه اصلی	بعد کلیدی اعتقادی
امام صادق علیه السلام : «الْقَلْبُ السَّلِيمُ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶)	قلب سلیم، قلبی است که هیچ فاعل مستقلى غير از خداوند متعال را در تدبیر امور و اعطای نعمت‌ها	نفی شرک جلی (فاعلیت مستقل)	توحید افعالی

		نمی بیند و تمام هستی را در ید قدرت الهی می داند.	
اعتماد مطلق	تجلی توحید در توکل	اعتماد کامل به خداوند به عنوان تنها کارگشای امور، که لازمه درک توحید افعالی است و انسان را از هر بدی حفظ می کند.	امام علی علیه السلام: «الْتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ حِرْزٌ مِنْ كُلِّ عَدُوٍّ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۷۹)
توحید قلبی	نفی شرک خفی (ریا، عجب، حسد)	قلب باید از نیت های غیر خدایی مانند خودنمایی (ریا)، خودپسندی (عجب) و بدخواهی (حسد) پاک باشد؛ زیرا این رذائل انگیزه عمل را فاسد می کنند.	پیامبر اکرم ﷺ در باب ریا: جایگاه ریاکاران در «سجین» معرفی شده است (کلینی، ج ۳، ص ۴۰۲)؛ امام صادق علیه السلام در باب حسد: «الْحَسَدُ يَأْكُلُ الْإِيمَانَ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۶).
باور به غیب	اعتقاد راسخ به معاد و مرگ	باور قلبی به جهان پس از مرگ، حسابرسی اعمال و غیب، به عنوان عاملی بازدارنده از شهوات و جهت دهنده قلب به سوی آخرت.	امام علی علیه السلام: «أَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ فَإِنَّهُ هَادِمُ اللَّذَاتِ» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۸).

۴-۲- بعد اخلاقی قلب سلیم: ترکیه نفس، فضائل اخلاقی و دوری از رذائل

بعد اخلاقی «قلب سلیم» در روایات اهل بیت علیهم السلام، به شدت بر «ترکیه نفس» و آراستگی به فضائل اخلاقی و پیراستگی از رذائل اخلاقی تأکید دارد. قلب سلیم، قلبی است که از آلودگی های اخلاقی پاک شده و به زیور صفات نیکو آراسته گردیده است. رذائل اخلاقی، همچون آینه ای کدر، مانع انعکاس نور هدایت الهی شده و قلب را از صفا و طراوت می اندازند. همچنین بیماری های روانی و اخلاقی هستند که سلامت قلب را به طور جدی تهدید می کنند. روایات اهل بیت علیهم السلام نیز به طور مستمر بر لزوم شناخت و پرهیز از این رذائل تأکید نموده اند.

• **حسد و کینه:** همان طور که در بخش اعتقادی اشاره شد، حسد یکی از مخرب ترین رذائل است. امام علی علیه السلام در جای دیگر می فرمایند: «احْتَرِسُوا مِنْ سَوَرَةِ الْجَمْدِ وَ الْحِقْدِ وَ الْغَضَبِ وَ الْحَسَدِ، وَ أَعِدُّوا لِكُلِّ شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ عُدَّةً تُجَاهِدُونَهُ بِهَا، مِنَ الْفِكْرِ فِي الْعَاقِبَةِ، وَ مَنَعِ الرَّذِيلَةِ، وَ طَلَبِ الْفَضِيلَةِ، وَ صَلَاحِ الْآخِرَةِ، وَ لُزُومِ الْحِلْمِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۰۰) از حدت بخل و کینه توزی و خشم و حسادت پرهیزید و برای مبارزه با هریک از آنها جنگ افزاری مانند اندیشیدن در عاقبت آنها، مبارزه با رذیلت، طلب فضیلت، اصلاح کار آخرت و لزوم بردباری و گذشت فراهم آورید. این بیان، نشان می دهد که حسد، نه تنها مانع رشد

معنوی است، بلکه نعمت‌های دنیوی را نیز از انسان سلب می‌کند. قلب سلیم، از هرگونه بدخواهی و کینه نسبت به دیگران پاک است.

• **کبر و خودپسندی:** تکبر، یکی از صفات ابلیس و مانع اصلی ورود به بهشت است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰، ص ۱۹۴). قلب سلیم، قلبی متواضع است که خود را در برابر عظمت خداوند هیچ می‌بیند.

• **غضب و خشم:** خشم، اگر کنترل نشود، می‌تواند منجر به گناهان بزرگ‌تر و تباهی اعمال گردد. امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «مَتَى أَشْفِي غَضَبِي إِذَا غَضِبْتُ؟ أَحِينَ أَعِزُّ عَنِ الْإِثْقَامِ، فَيَقَالُ لِي لَوْ صَبَرْتُ؛ أَمْ حِينَ أَقْدِرُ عَلَيْهِ، فَيَقَالُ لِي لَوْ عَفَوْتُ؟» (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، حکمت ۱۹۴). پرهیز از خشم و کنترل آن، از صفات صاحبان قلب سلیم است.

• **بخل و حرص:** بخل، مانع انفاق و دستگیری از نیازمندان است و حرص، انسان را به دنیا و جمع‌آوری مال می‌کشاند و از یاد خدا غافل می‌سازد. روایات بسیاری، بخل را از صفات منافقین و حرص را ریشه هر گناهی دانسته‌اند. قلب سلیم، سخاوتمند و قناعت‌پیشه است.

در مقابل رذائل، فضائل اخلاقی، روح و جان انسان را پاک و نورانی می‌سازند و قلب را برای پذیرش حقایق آماده می‌کنند.

• **تواضع و فروتنی:** تواضع، نقطه مقابل کبر است و نشانه شناخت مقام واقعی انسان در برابر خداوند است. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «فروتنی جز بر بلندمرتبگی و رفعت مقام آدمی نمی‌افزاید، پس فروتن باشید تا خداوند به شما بلندمرتبگی بخشد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۲۱). این روایت، تواضع را در رفتار با دیگران، اعم از دوست و دشمن، تجلی می‌بخشد.

• **صبر و شکیبایی:** صبر، کلید گشایش مشکلات و وسیله‌ای برای قرب الهی است. رسول خدا صلی الله علیه و آله ضمن سفارشی به امام علی علیه السلام فرمود: «أَنْ يَكُونَ فِي الْمُؤْمِنِ ثَمَانُ خِصَالٍ وَقَارٌ عِنْدَ الْهَزَاجِ وَ صَبْرٌ عِنْدَ الْبَلَاءِ وَ شُكْرٌ عِنْدَ الْكَرْخَاءِ وَ قَنُوعٌ بِمَا رَزَقَهُ اللَّهُ لَا يَظْلِمُ الْأَعْدَاءَ وَ لَا يَتَحَامَلُ لِلْأَصْدِقَاءِ بَدَنُهُ مِنْهُ فِي تَعَبٍ وَ النَّاسُ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ» (ابن بابویه، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۴۰۶)؛ ای علی! سزاوار است که در مؤمن هشت خصلت باشد: سنگینی به هنگام پیش‌آمدهای سخت و لرزاننده، شکیبایی در بلا و سپاس‌گزاری در خوشی و به آنچه خدایش نصیب فرماید قانع باشد و به دشمنانش ستم نکند و سربار دوستانش نگردد، تن خود را به رنج اندازد و مردم از او در آسایش باشند. بدین ترتیب، قلب سلیم در برابر سختی‌ها و مصائب، صبور و تسلیم اراده الهی است.

• **شکرگزاری:** شکر، به معنای قدردانی از نعمت‌های الهی است و باعث افزایش نعمت‌ها نیز می‌شود. امام باقر علیه السلام فرمودند: «أَوَّلُ مَا يَجِبُ عَلَيْكُمْ لِلَّهِ سُبْحَانَهُ شُكْرُ أَيَادِيهِ وَ ابْتِغَاءُ مَرَاضِيهِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۳۰)؛ نخستین چیزی که بر شما در قبال خداوند سبحان واجب است سپاس‌گزاری از نعمت‌های او و فراهم آوردن موجبات خشنودی اوست. شکر، قلب را از ناسپاسی و غرور پاک می‌کند.

• **محبت و رحمت به خلق:** قلب سلیم، سرشار از محبت و رحمت نسبت به دیگران است. رسول خدا ﷺ در پاسخ به مردی که عرض کرد: دوست دارم پروردگارم به من رحم آورد، فرمودند: به خودت و به خلق خدا رحم کن تا خداوند بر تو رحم آورد: «لَمَّا قَالَ لَهُ رَجُلٌ أَحِبُّ أَنْ يَرْحَمَنِي رَبِّي: اِرْحَمْ نَفْسَكَ، وَارْحَمْ خَلْقَ اللَّهِ يَرْحَمَكَ اللَّهُ» (متقی هندی، ۱۴۰۱ق، ج ۱۶، ص ۱۲۸).

جدول ۴: مؤلفه‌های اخلاقی قلب سلیم در روایات اهل بیت (علیهم السلام)

مستند محوری (مفهوم)	مؤلفه منفی (ردیلت) که باید نفی شود	مؤلفه مثبت (فضیلت)	بعد کلیدی اخلاقی
امام علی (علیه السلام): لزوم مجاهده با «حقد و حسد» از طریق فکر کردن به عاقبت (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۰۰).	حسادت و بدخواهی نسبت به دیگران که ایمان را از بین می‌برد.	نفی حسد و کینه	نفی ردائل
پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله): «فروتنی جز بر بلندمرتبه‌گی نیفزاید» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۲۱).	کبر و خودپسندی که مانع ورود به بهشت است.	تواضع و فروتنی	تواضع
امام علی (علیه السلام): پرسش در مورد زمان شفا یافتن خشم (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، حکمت ۱۹۴).	خشم کنترل نشده که منجر به ناتوانی در عفو یا انتقام می‌شود.	صبر و شکیبایی	کنترل نفس
امام باقر و امام علی (علیهم السلام): شکر نعمت‌ها اولین وظیفه است؛ قلب سلیم سخاوتمند و قناعت‌پیشه است (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۳۰).	بخل و حرص به دنیا که انسان را از یاد خدا غافل می‌سازد.	شکرگزاری و سخاوت	قناعت و سخاوت
رسول خدا (صلی الله علیه و آله): شرط دریافت رحمت الهی، رحمت به خود و خلق خداست (متقی هندی، ۱۴۰۱ق، ج ۱۶، ص ۱۲۸).	خودمحوری و عدم شفقت به دیگران.	محبت و رحمت به مخلوقات	رحمت به خلق

۴-۳- بعد عملی قلب سلیم: التزام به اوامر و نواهی الهی، عمل صالح و تقوا

بعد عملی «قلب سلیم»، به معنای پیوند ناگسستنی میان عقیده، اخلاق و عمل در زندگی فردی و اجتماعی است. روایات اهل بیت علیهم السلام به صراحت بیان می کنند که سلامت قلب، تنها در اعتقادات و اخلاقیات خلاصه نمی شود، بلکه در گرو التزام عملی به دستورات الهی و انجام اعمال صالح است. قلب سلیم، قلبی است که در میدان عمل، تسلیم محض فرمان الهی است و از آنچه منع شده، دوری می کند.

۴-۳-۱- انجام واجبات و ترک محرمات

واجبات الهی، مانند نماز، روزه، زکات، خمس، حج و جهاد، ستون های دین و نشانه های بندگی خالصانه هستند. ترک این واجبات، قلب را از نورانیت می اندازد و آن را به سمت ضعف و بیماری سوق می دهد. در مقابل، انجام بی کم و کاست این واجبات، قلب را تقویت کرده و آن را آماده پذیرش فیوضات الهی می سازد.

- **نماز:** نماز، ستون دین و معراج مؤمن است. روایات متعددی، نماز را مایه پاکی از گناهان و وسیله تقرب به خداوند دانسته اند. امام کاظم علیه السلام فرمود: نمازهای نافله، وسیله تقرب مؤمنان به خداست. قلب سلیم، قلب ذاکر و حاضر در نماز است که از هرگونه غفلت در آن پرهیز می کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۲، ص ۳۰۸).
- **روزه:** روزه، تمرینی برای تقوا و تهذیب نفس است. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «روزه سپر آتش جهنم است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۶۲). روزه حقیقی، تنها پرهیز از خوردن و آشامیدن نیست؛ بلکه پرهیز از گناهان و حفظ اعضا و جوارح از هرگونه آلودگی است.
- **زکات و انفاق:** زکات، وسیله ای برای پاک سازی مال و تصفیه روح از بخل است. روایات، مال نداده را مانع قبولی روزه و نماز دانسته اند و انفاق در راه خدا را تجارتی سودمند با خدا معرفی کرده اند. رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرمایند: «سخاوتمندترین مردم، کسی است که زکات مال خود را بدهد و بخیل ترین مردم، کسی است که از پرداخت آنچه خدا بر او واجب کرده است، امتناع کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص ۱۱). قلب سلیم، قلبی سخاوتمند است که از مال خود، سهمی برای خدا و بندگانش قرار می دهد.

در مقابل، ترک محرمات مانند دروغ، غیبت، تهمت، ربا، ظلم و چشم چرانی، برای سلامت قلب ضروری است. هر گناهی، خشتی از بنای قلب را فرو می ریزد و آن را تاریک می سازد. روایات اهل بیت علیهم السلام نیز پرهیز از این محرمات را شرط قبولی اعمال و لازمه دستیابی به قرب الهی می دانند.

۴-۳-۲- عمل صالح و آثار آن

عمل صالح، تنها منحصر به انجام واجبات نیست، بلکه شامل هرگونه عملی است که خالصانه برای رضای خداوند انجام شود و در جهت خیر و صلاح خود و جامعه باشد. این اعمال، حتی مستحبات و اعمال خیر نیکوکارانه را نیز دربرمی گیرد.

- **احسان به خلق:** نیکی و احسان به دیگران، یکی از مصادیق بارز عمل صالح است که قلب را جلا می بخشد. امام صادق علیه السلام از قول امام علی علیه السلام می فرمایند: «کَمَا تُعِينُ تُعَانُ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶،

ص ۴۵۰)؛ آن گونه که یاری می‌کنی، یاری می‌شوی. دوستی با خدا، در گرو دوستی با بندگان خدا و احسان به آنان است.

• **خدمت به جامعه:** تلاش در جهت رفع مشکلات مؤمنان و خدمت به جامعه، از بهترین اعمالی است که قلب را پاک و نورانی می‌سازد. امام صادق (علیه السلام) فرمودند: «سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مَنْ أَحَبَّ النَّاسَ إِلَى اللَّهِ؟ قَالَ أَنْفَعُهُمْ لِلنَّاسِ» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۲، ص ۳۹۰)؛ از رسول خدا ﷺ پرسیده شد: چه کسی نزد خدا محبوب‌تر است؟ پیامبر ﷺ فرمود: سودمندترین آن‌ها برای مردم. همچنین امام کاظم (علیه السلام) فرمودند: «إِنَّ خَوَاتِيمَ أَعْمَالِكُمْ قَضَاءُ حَوَائِجِ إِخْوَانِكُمْ وَ الْإِحْسَانِ إِلَيْهِمْ مَا قَدَرْتُمْ وَ الْآ لَمْ يُقْبَلْ مِنْكُمْ عَمَلٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۳۷۹)؛ قطعاً مَهر قبول اعمال شما، برآوردن نیازهای برادران‌تان و نیکی کردن به آنان در حد توانتان است و الا (اگر چنین نکنید)، هیچ عملی از شما پذیرفته نمی‌شود.

• **اخلاص در عمل:** کلید قبولی هر عملی، اخلاص در نیت است. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «بِالْإِخْلَاصِ يَتَفَاضَلُ مَرَاتِبُ الْمُؤْمِنِينَ» (ورام، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱۹)، به وسیله حقیقت اخلاص است که درجات مؤمنین بر یکدیگر برتری و رفعت پیدا می‌کنند. این روایت، بر اخلاص کامل و نیت خالصانه تأکید دارد.

جدول ۵: مؤلفه‌های عملی قلب سلیم در روایات اهل بیت (علیهم السلام)

مستند محوری (مفهوم)	شرح مبتنی بر روایت	مؤلفه اصلی	بعد کلیدی عملی
امام کاظم (علیه السلام): نمازهای نافله وسیله تقرب مؤمنان است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۲، ص ۳۰۸).	انجام دقیق و بدون غفلت واجبات، به ویژه نماز به عنوان معراج مؤمن، که موجب پاکی و تقرب است.	التزام به واجبات (نماز، روزه، زکات)	انجام فرایض
مفهوم ترک محرمات به عنوان شرط قبولی اعمال و لازمه قرب الهی.	حفظ اعضا و جوارح از محرمات (دروغ، غیبت، ظلم و...) که به منزله خشت‌های ویرانگر بنای قلب هستند.	پرهیز از گناهان کبیره	ترک محرمات
امام صادق (علیه السلام) به نقل از امام علی (علیه السلام): «كَمَا تُعِينُ تُعَانُ»؛ یاری شدن در گرو یاری کردن دیگران است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۵۰).	انجام اعمال نیک خالصانه برای رضای خدا که موجب جلا یافتن قلب می‌شود.	احسان و خدمت به خلق	اعمال خیر

معیار قبولی اعمال	برآوردن حوائج و نیکی عملی	اخلاص در نیت و انجام نیازهای برادران دینی، که مهر قبولی اعمال قرار گرفته است.	امام کاظم علیه السلام : مهر قبولی اعمال، برآوردن نیازهای برادران است، وگرنه عملی پذیرفته نیست (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۳۷۹).
نیت عمل	اخلاص در نیت	انجام هر عملی با نیت خالصانه برای خداوند، که معیار برتری درجات مؤمنین است.	پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله : «بِالْإِخْلَاصِ يَتَفَاضَلُ مَرَاتِبُ الْمُؤْمِنِينَ» (اشاره به تفاضل درجات براساس اخلاص).

۴- بعد عرفانی قلب سلیم: خشیت الهی، محبت به خدا و یاد دائمی او

بعد عرفانی «قلب سلیم»، به معنای برقراری ارتباط قلبی و عاشقانه با خداوند متعال، همراه با خشیت و ترس از او و یادآوری دائمی او در تمام شئون زندگی است. این بعد، بالاترین مرتبه سلامت قلب را تشکیل می‌دهد و در واقع، ثمره و نتیجه تکامل ابعاد دیگر است. قلبی که سلیم است، آینه تمام‌نمای انوار الهی می‌شود و از یاد خدا غافل نمی‌گردد.

۴-۱- خشیت الهی

خشیت، ترسی همراه با معرفت و عظمت‌شناسی نسبت به خداوند است. این ترس، نه از سر عجز و ذلت، بلکه از باب درک عظمت، جلال و قدرت بی‌نهایت الهی است که انسان را از سرکشی و گناه باز می‌دارد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر: ۲۸).

• **خشیت، عامل هدایت:** روایات اهل بیت علیهم السلام خشیت الهی را عامل هدایت و مانع گمراهی می‌دانند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ خَافَ اللَّهَ لَمْ يَخَفْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۷۲۱)؛ کسی که از خدا بترسد، از هیچ‌یک جز خدا نخواهد ترسید.

• **خشیت از گناه:** ترس از گناه و عواقب آن، سبب می‌شود انسان در انجام واجبات و ترک محرمات کوشا باشد. این ترس، یک ترس سازنده است که انسان را به سوی کمال سوق می‌دهد.

۴-۲- محبت به خداوند

محبت به خداوند، اوج کمال انسانی و غایت مطلوب دل‌های سلیم است. این محبت، زمانی حاصل می‌شود که انسان، جمال، جلال و کمال مطلق خداوند را با تمام وجود درک کند و تمام هستی خود را وقف او نماید. قلبی که به خدا محبت دارد، از اطاعت او لذت می‌برد و هیچ رنجی را در راه رضای او بزرگ نمی‌شمارد.

۴-۳- یاد دائمی خداوند (ذکر)

ذکر خداوند، به معنای یاد همیشگی او در قلب، زبان، و عمل است. این یاد، نه تنها موجب آرامش قلب می‌شود؛ بلکه انسان را از گناه و غفلت باز می‌دارد.

- ذکر، مایه آرامش دل: خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸). این آیه، به وضوح نشان می‌دهد که یاد خدا، آرامش‌بخش‌ترین و اطمینان‌آورترین حالت برای قلب است.
- ذکر، حافظ از گناه: روایات اهل بیت علیهم‌السلام، ذکر دائمی خداوند را حافظی قوی در برابر وسوسه‌های شیطانی و گناهان می‌دانند. امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «أَذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا خَالِصًا تَحْيَا بِهِ أَفْضَلَ الْحَيَاةِ وَتَسْلُكُوا بِهِ طُرُقَ النَّجَاةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۳۹)؛ خدا را خالصانه یاد کنید تا بهترین زندگی را داشته باشید و با آن راه نجات و رستگاری را بیمایید. ذکر، علاوه بر آرامش، کلید استجابت دعا و پذیرش اعمال نیز هست.

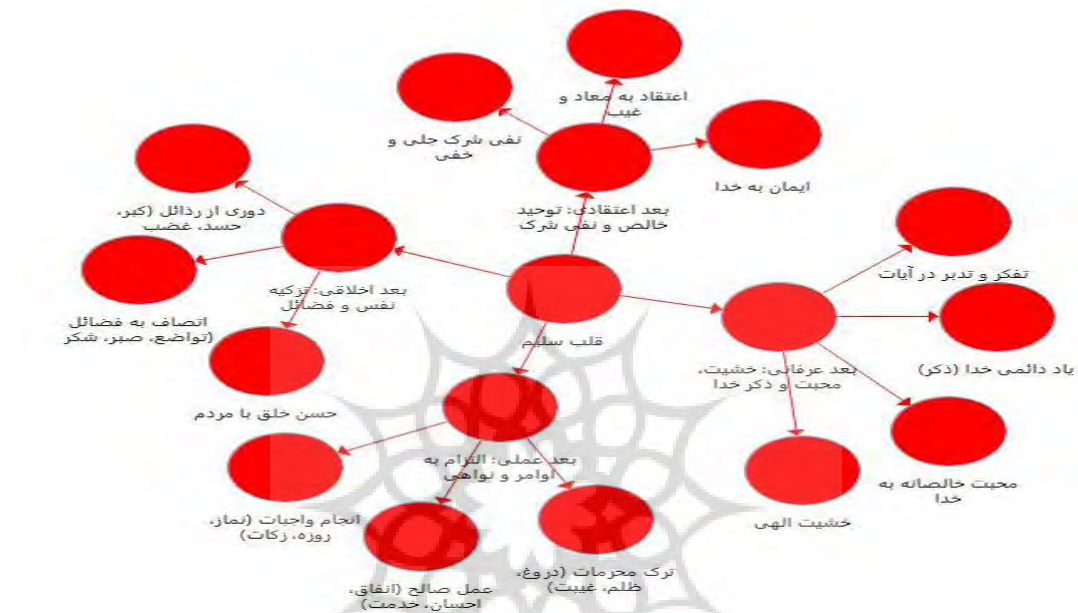
جدول ۶: مؤلفه‌های عرفانی قلب سلیم در روایات اهل بیت علیهم‌السلام

مستند محوری (مفهوم)	رکن مخالف (نتیجه فقدان آن)	مؤلفه اصلی	بعد کلیدی عرفانی
امام صادق علیه‌السلام : «مَنْ خَافَ اللَّهَ لَمْ يَخَفْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ»؛ کسی که از خدا بترسد از غیر او نخواهد ترسید (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۷۲۱).	ترس از هرچیز غیر از خداوند و عدم درک عظمت او.	ترس آمیخته با معرفت	خشیت الهی
محبت، محرک اصلی برای لذت بردن از اطاعت و تحمل سختی‌ها در راه خدا.	انجام وظایف صرفاً از روی اجبار یا ترس، نه عشق و رضایت قلبی.	اطاعت داوطلبانه و عاشقانه	محبت الهی
آیه قرآن: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»؛ آرامش حقیقی فقط با یاد خدا حاصل می‌شود (رعد: ۲۸).	غفلت و فراموشی خداوند در شئون زندگی.	ذکر قلبی و لسانی مستمر	یاد دائمی (ذکر)
امام علی علیه‌السلام : با ذکر خالصانه، بهترین زندگی و راه‌های نجات پیموده می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۳۹).	دوری از مسیرهای گمراهی و عدم دستیابی به بهترین حیات.	سلوک در راه نجات	ثمره ذکر

۵- مدل مفهومی «قلب سلیم» بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام

بر اساس یافته‌های این پژوهش، می‌توان مدلی جامع و چندبُعدی از «قلب سلیم» ارائه داد که تمامی ابعاد اعتقادی، اخلاقی، عملی و عرفانی را دربرمی‌گیرد. این مدل نشان می‌دهد که سلامت قلب، یک پدیده تک‌بعدی نیست؛ بلکه نتیجه تعامل و هم‌افزایی تمامی این ابعاد است.

شکل ۱- مدل مفهومی «قلب سلیم» بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام

این مدل، قلب سلیم را به عنوان یک ساختار پویا در نظر می‌گیرد که در آن هریک از ابعاد چهارگانه، نقشی اساسی ایفا می‌کنند و بر یکدیگر تأثیرگذارند.

ایمان و اعتقاد صحیح (بعد اعتقادی)، زیربنای تمام اعمال و اخلاق است. بدون توحید خالص و باور راسخ به معاد، تلاش‌های اخلاقی و عملی، فاقد جهت‌گیری صحیح و پایداری لازم خواهند بود. توحید خالص و نفی هرگونه شرک (اعم از شرک جلی و خفی) از بنیادهای اساسی قلب سلیم به‌شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر با محوریت روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام، مفهوم «قلب سلیم» را از سطح یک توصیف اخلاقی صرف، به یک مدل جامع تکاملی ارتقا می‌دهد. این مدل، سلامت قلب را نه غیاب صرف مرض، بلکه ظهور کامل ظرفیت‌های بالقوه انسان برای ارتباط با مبدأ هستی (خداوند) می‌داند. یافته‌های تحقیق، این ساختار را در قالب یک پارادایم چهاربخشی سازماندهی می‌کند که در آن، هر بُعد نقش ضروری در تحقق بُعد بعدی ایفا می‌کند؛ تحلیلی که نشان از یک نظام منسجم در هدایت نفس دارد.

تفسیر علمی یافته‌ها مستلزم درک این نکته است که این چهار بُعد (اعتقادی، اخلاقی، عملی و عرفانی) سلسله مراتبی را تشکیل می‌دهند که در آن، بُعد بالاتر، متکی بر تثبیت ابعاد پایین‌تر است:

۱- بُعد اعتقادی: بنیان هستی‌شناختی و معرفتی

این بُعد، معماری ساختار قلب سلیم را مشخص می‌کند که اساس آن بر توحید ناب و پذیرش صریح حقایق غیبی استوار است. فقدان این بنیاد، منجر به «شرک خفی» یا «نقص در معرفت» می‌شود که در بلندمدت، نتایج آن در بُعد اخلاقی منعکس خواهد شد. اگر قلب جهان‌بینی صحیحی نداشته باشد، مبنای ارزش‌های اخلاقی‌اش متزلزل خواهد بود. این بُعد، فیلتر اولیه‌ای است که تمام داده‌های حسی و فکری را برای تصفیه از سمیت شرک و الحاد، پردازش می‌کند.

۲- بُعد اخلاقی: مکانیسم تزکیه و پالایش

بعد اخلاقی، مرحله مهندسی درونی است. این مرحله، قلب را از «بیماری‌های موروثی» (مانند حسد، کینه و غرور) که ریشه در خودبینی دارند، پاک می‌سازد. از منظر روان‌شناسی شناختی-اسلامی، رذایل اخلاقی، نوعی سوءتعبیر از جایگاه خود در نظام هستی هستند که ریشه در بُعد اعتقادی ضعیف دارند. با تقویت فضائل اخلاقی همچون تواضع و اخلاص، قلب از حالت خودمحوری خارج شده و به سمت خدامحوری حرکت می‌کند. این تزکیه، به‌طور مستقیم، آمادگی قلبی را برای پذیرش معانی عمیق‌تر عرفانی فراهم می‌سازد.

۳- بُعد عملی: تجلی و اثبات بیرونی

اعتقاد صحیح و تزکیه درونی اگر به عرصه عمل وارد نشود، در معرض خطر تجرد و بی‌اثر شدن قرار می‌گیرد. بُعد عملی، قلب سلیم را از یک حالت انتزاعی به یک واقعیت اجتماعی و فردی قابل مشاهده تبدیل می‌کند. انجام واجبات و اجتناب از محرمات، حکم «تمرینات مقاومتی» را برای قلب دارد. این تمرینات، ساختار قلب را در برابر فشارهای دنیوی مستحکم می‌سازد و به نوعی، یک سپر دفاعی در برابر وسوسه‌های شیطان فراهم می‌آورد که این امر به‌طور مستقیم در حفظ آرامش قلبی مؤثر است.

۴- بُعد عرفانی: غایت و حالت حضور

این بُعد، نه صرفاً یک مرحله، بلکه تعریف نهایی قلب سلیم است که فراتر از انجام وظایف صرف قرار می‌گیرد. این سطح، قلب را به مقام فناء فی الله نزدیک می‌کند:

۴-۱- خشیت مبتنی بر معرفت: تحلیل روایی نشان می‌دهد که این خشیت، نقطه تلاقی علم و عشق است. ترس از خالق، ناشی از درک عظمت اوست و این درک، خود محصول سیر صحیح در ابعاد قبلی است.

۴-۲- محبت به‌عنوان محرک نهایی: محبت الهی، نیروی گریز از مرکز است که انسان را از خودپرستی دور و به‌سوی معشوق مطلق می‌کشاند. هر سختی در راه رضای معشوق، در اثر این محبت، بی‌اهمیت تلقی می‌شود (در اصطلاح: «تغییر ادراک رنج»).

۳-۴- ذکر و طمأنینه: ذکر، پاداش و ثمره نهایی این تلاش هاست. همان طور که قرآن بیان نموده است، آرامش (طمأنینه) تنها با ذکر تحقق می‌یابد؛ زیرا ذکر، حالت آگاهی دائمی از حضور را ایجاد می‌کند که تمام نوسانات روحی را خنثی می‌سازد.

در جمع‌بندی نهایی، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که پارادایم قلب سلیم یک الگوی یکپارچه است که هدف غایی انسان‌شناسی دینی را تأمین می‌کند.

برخلاف تصور عمومی که سلامت قلب را صرفاً دستیابی به سطح عملی (بدون گناه) می‌داند، این پژوهش بر لزوم تداوم عرفانی تأکید دارد. قلب سلیم در اوج خود، قلبی است که دائماً در حال ذکر و محبت است؛ و این حالت، نیاز به مراقبت دائمی در هر چهار سطح دارد. هیچ‌یک از ابعاد نمی‌توانند به تنهایی قلب را سلیم سازند. یک فرد با اعتقادات صحیح (بعد ۱) اگر اخلاقی تزکیه نشود (بعد ۲)، به ریاکاری دچار خواهد شد. اگر عمل نکند (بعد ۳)، اعتقادش مرده است. و اگر به ذکر و محبت نرسد (بعد ۴)، به کمال نهایی نائل نشده است. این ساختار، همبستگی ضروری میان یقین (اعتقاد)، تهذیب (اخلاق)، اجرا (عمل) و اتصال (عرفان) را اثبات می‌کند. مهمترین دستاورد این تحلیل، تأیید این نکته است که آرامش (طمأنینه) - که امروزه به عنوان یک نیاز روانی مهم مطرح است - در این چارچوب دینی، تنها با طی طریق کامل عرفانی میسر است. آرامش قلبی در این مکتب، یک حالت سکون منفعل نیست؛ بلکه نتیجه مستقیم فعالیت مداوم قلب در مدار عشق و ذکر الهی است.

تحقیق حاضر نشان می‌دهد که قلب سلیم، قلبی است که از هویت محدود و خودمحور (ناشی از رذایل) رها شده و به هویت الهی‌محور (مستقر در خشیت، محبت و ذکر) متصل گردیده است. این اتصال، هم سلامت فردی را تضمین می‌کند و هم او را برای تحقق کامل پتانسیل انسانی مهیا می‌سازد.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). الخصال، قم: جامعه مدرّسين حوزه علمیه قم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). من لایحضره الفقیه، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۳. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق). کشف الغمة فی معرفة الأئمة، تحقیق: سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی هاشمی.
۴. بحرانی، سیدهاشم (۱۴۱۶ق). تفسیر البرهان، قم: مؤسسه آل البيت للإحياء التراث.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، قم: دفتر تبلیغات.
۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم، قم: دار الکتاب الإسلامی.
۷. جبل العاملی، زین الدین (بی تا). التنبیهاة العلیة علی وظائف الصلاة القلبية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). تفسیر تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء.
۹. حویزی، عبدعلی (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۰. خمینی، روح الله (۱۳۸۹). شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (علیه السلام).
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۹۹۲م). المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دار العلمیة.
۱۲. شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه، قم: هجرت.
۱۳. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۴. طوسی، محمد (۱۴۱۴ق). الأمالی، تحقیق: مؤسسه البعثة، قم: دار الثقافة.
۱۵. طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). مجمع البحرین، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
۱۶. علوی، سید مهدی (۱۳۹۲). «مقایسه مفهوم قلب سلیم در فلسفه اشراق و عرفان اسلامی»، رساله دکتری، دانشگاه تهران.
۱۷. علی بن الحسین (علیه السلام) (۱۳۸۷). صحیفه سجادیه، ترجمه: مهدی الهی قمشه ای، قم: آیین دانش.
۱۸. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۹. فیض کاشانی، ملا محمد محسن (۱۴۲۸ق). المحجّة البيضاء، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرّسين حوزه علمیه قم.
۲۰. قمی، شعیب بن عبدالله (۱۳۶۷). سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، تهران: فراهانی.
۲۱. کرمی، فاطمه زهرا (۱۳۹۵). «تحلیل معناشناختی و تفسیری قلب سلیم در قرآن کریم»، علوم قرآن و حدیث، شماره ۲۰، صص ۱۲۳-۱۴۵.
۲۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۳. متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، تحقیق: بکری حیانی و صفوة السقا، بی جا: مؤسسه الرساله.

۲۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بيروت: دار إحياء التراث العربی / مؤسسة الوفاء.
۲۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷). اخلاق در قرآن، قم: انتشارات امیرالمؤمنین علیه السلام.
۲۶. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). تفسیر روشن، تهران: مرکز نشر کتاب.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۲۸. نراقی، محمدمهدی (۱۳۸۸). جامع السعادات، قم: هجرت.
۲۹. نوری، حسین (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل، تحقیق: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام.
۳۰. ورام، مسعودبن عیسی (بی تا). تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعة ورام، بيروت: دار صعب.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی